

VAKVÁGÁNY
A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken
a hosszú ötvenes években 2.

Magyar vidék a 20. században
3.

Sorozatszerkesztők
Fodor Pál, Horváth Gergely Krisztián,
Kiss Réka, Ö. Kovács József

Magyar vidék a 20. században
3.

VAKVÁGÁNY
A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken
a hosszú ötvenes években 2.

Szerkesztette
Horváth Gergely Krisztián

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága
Budapest, 2019

© MTA BTK, NEB, 2019
© Szerzők, 2019

ISBN 978-963-416-178-3
ISSN 2498-9118

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes tanulmányokat illetően is.

A címlapon a néhai Nyárád menti vasút Backamadaras és Szentgerice között Erdélyben.
Horváth Gergely Krisztián felvétele (2018).

TARTALOM

Előszó (Horváth Gergely Krisztián)	7
Ellenállás és a terror anatómiája	
Jobst Ágnes: A politikai diszkrimináció egy nyugat-dunántúli település példáján: Csepreg (1945–1950)	11
Rigó Róbert: A demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés Kecskeméten. Horák Jenő jogakadémiai tanár és társai ügye	35
Kollektivizált életvilágok	
Tóth Judit: Kuláklisák, társadalmi listák Pest megyében	61
Ritter György: A paraszttalanítás az észak-dunántúli németeknél a visszaemlékezések tükrében (Emlékanyagközlés és -elemzés)	81
Oláh Sándor: Hatalmi eszközök és társadalmi részvétel a székelyföldi kollektivizálásban. Az osztályharc Udvarhely rajonban az ötvenes években	183
Csikós Gábor: „A mi községünkben megvan az adottság, csak a tagság jó hozzáállása hiányzik.” A népi demokrácia megvalósulási formái Jászdózsza és termelőszövetkezeteinek példáján (1956–1966)	225
Az egyházak megtörése	
Bánkuti Gábor: Egyháztörténet helyben. Szempontok a katolikus egyház (politikai) társadalomtörténetének értelmezéséhez a diktatúra kiépítésének és intézményesítésének időszakában (1945–1950), a Pécsi Egyházmegye példáján	255
Nagy Károly Zsolt: „Az Igét híven szolgálni, de a mának...” A „szocialista lelkésztípus” kialakítása I. A keretek átalakulása (1948–1963)	279
Völgyesi Orsolya: A katolikus egyházat érintő 1955-ös letartóztatások veszprémi vonatkozásai	353
Sulák Péter Sándor: „A téeszmozgalom egy csodás bűvópatak, mely tóvá alakul!” A kényszerkollektivizálás békepapi recepciója Szolnok megyében (1959–1962)	381

6 • TARTALOM

A modernség keresése

- Szilágyi Zsolt: Mezőváros a tervasztalon. Az 1957. évi kecskeméti városrendezési terv rekonstrukciója, illetve történeti földrajzi (szekuláris) kontextusa 423

Vallomások, értelmezések

- Szulovszky János: „Ezekről az esetekről nem nagyon szeretünk beszélni”.
Egy nagyhegyesi memoáríró parasztember visszaemlékezései
az ötvenes évekre 453
- Kunt Gergely: A kitelepítés hatása egy kamasz lány családi szocializációjára 501
- Sántha István: „Összetört értelem.” Falusi autoritások szocializációja
kényszermunkatáborokban és börtönökben a második világháború után
a Dél-Vértes példáján 523

Megyei pártelitek 1956 előtt és után

- Káli Csaba: A zalai kommunista pártelit a „hosszú” ötvenes években.
Az apparátus (1945–1963) 577
- Czetz Balázs: Az 1956-os forradalom és következményeinek reflexiói
a Fejér megyei pártfegyelmikben (1956–1958) 609

Melléklet

- A kötet szerzői 631
- Földrajzi- és helységnévmutató 633

BÁNKUTI GÁBOR

Egyháztörténet helyben

Szemponatok a katolikus egyház (politikai) társadalomtörténetének értelmezéséhez a diktatúra kiépítésének és intézményesítésének időszakában (1945–1950), a Pécsi Egyházmegye példáján

Bevezetés

A cím a kulturális antropológia intenciójára utal, amely szerint a kutató helyben kutat ugyan, ám nem a helyit vizsgálja.¹ Teszi ezt azért, mert a helyiben a maga konkrét összetettségében tárul föl a látvány, olyan tényezőket is azonosíthatóvá téve, amelyek egy távolibb pozícióból nem láthatóak kontúrosan.² E léptékváltás nem „leereszkedést” vagy „kiegészítést” jelent. Mindaz, amit a lokális miliókben vizsgálódva megtudhatunk a múlttól, nem csupán kiegészíti a történeti (össz)képet, hanem maga teremti meg a múlt történeti képét.³ Ez a nézőpont lehetőséget kínál arra, hogy az egyháztörténeti kutatások „vakfoltjáról”, a papság „köztes 80%-ának”⁴ korabeli életvilágáról is érvényes megállapításokat tegyünk. Az általános konklúziók és értelmezések – az ateista állam és az egyház harca, a „halálra szántak, mégis élünk” dichotómiái – minden relevanciájuk ellenére e tekintetben nem kielégítőek: univerzalizisztikus (és általánosító/leegyszerűsítő) szemléletükkel az „egész” fikcióját tükrözik. A politikátörténeti logikájú dichotóm valóságfelfogás nem alkalmas a korabeli tapasztalatok és a történeti összefüggések vizsgálatára, az nem írható le megfelelően a kommunista hatalomgyakorlásról szóló szokványos elnyomatás–ellenállás modellek eszközkészletével, hanem olyan megközelítést igényel, amelyben az uralkodó

¹ „Az antropológusok nem falvakat (törzseket, városokat, szomszédságokat...) kutatnak; falvakban kutatnak. Különböző dolgok különböző helyeken tanulmányozhatók, s bizonyos dolgokat [...] körülhatárolható kis egységekben lehet a legjobban tanulmányozni. De nem a hely teszi, hogy mit tanulmányozunk.” Geertz 2001, 215–216.

² „A mikrotársadalmi tapasztalat kihívása – ha úgy tetszik, kísérleti jelleggel ennek az útnak a választása – abban áll, hogy a legelemibb tapasztalat (a kisebb csoporté, sőt, akár az egyéné) a leginkább megvilágító erejű, mert ez a legösszetettebb, s ez tagolódik bele a különböző kontextusok legszélesebb körébe.” Revel é. n. [2000], 65.

³ Bővebben lásd erről Gyáni 1979; Gyáni 2018.

⁴ A klerusnak az a része, amelyik nem kollaborált, illetve amelyiket nem üldözték. A klerikusok e hitéleti-szociológiai köztes halmazát a történeti vizsgálatok „vakfoltjaként” nevezi meg: Gyarmati 2010, 29.

rétegek és az „alattvalók” közötti társas kapcsolatok is figyelmet kapnak.⁵ Mégpedig a maguk történetiségében. A hétköznapi gyakorlatban megnyilvánuló életvilág ugyanis nem statikus állapot.

A cselekvési gyakorlatokban megnyilvánuló kötődések, kapcsolatok és viszonyulások azonosítása nemcsak az automatizmusokat és zárt szubsztanciákat feltételező elméleti konstrukciók lebontására kényszerít, hanem – a kontextustól, helyzettől és „szereptől” függő lehetőségeket a társadalmi tapasztalat szintjén fürkésztve – a rendszeralkotásra, a modellezésre, a hosszú távon érvényesülő mintázatok azonosítására is lehetőséget ad.⁶ Merthogy a struktúra viszonylatokban létezik, amely pedig a lokalitások impulzusgazdag síkjain alakul ki. A makroszinten zajló változások hiteles ábrázolása csak akkor lehetséges, ha érdeklődésünk a mikroszinten végbement változások nyomon követésére is kiterjed.⁷ Mindez tudatosítja a térbeli jelzővel illetett fordulat jelentőségét, a „tér” mint történelemformáló tényező meghatározását. Az úgynevezett „téri fordulat” alapján a tér nem üres keret, díszlet, hanem viszonyok, kapcsolatok rendszere. Olyan valóság, amely szabályozza az egyének és csoportok viselkedését, és így hozzásegít a történések okainak magyarázatához. Azaz a helyhez horgonyozhatjuk le a tapasztalatok világát.⁸

Jelen tanulmány egy több éve tartó kutatás folyamatába illeszkedik,⁹ amelynek célja, hogy eddig kevésbé használt források, leginkább a plébániai *Historia Domusok* alapján alulnézeti perspektívából vizsgálja és értelmezze a katolikus egyház társadalmi viszonyrendszerében, papjai önértékelésében és szemléletében, illetve az egyházi struktúra működési mechanizmusaiban bekövetkező változásokat, ezek lehetséges okait és következményeit a második világháborút követő időszakban.¹⁰ A kutatási folyamat cél- és feladatrendszere, a felhasznált források olyan módszertani innovációkat aktiváltak, melyek a külső hatások, feltételek és kényszerek, illetve a belső adottságok interakciójából kibontakozó formák – a cselekvési gyakorlatokban megnyilvánuló értékelések és normák – dinamikus leírását is lehetővé teszik.¹¹ Az „avult topográfiai rekeszek” régóta sürgetett feltöréséhez és a „léptékek játékanak” rendszerszintű érvényesítéséhez is mintákat kínál

⁵ Gieseke 2010, 1.

⁶ Erre tettem kísérletet az MTA BTK és a NEB Vidéktörténeti Témacsoportjának sorozatában publikált tanulmányaimban: Bánkuti 2017; Bánkuti 2018.

⁷ Horváth 2007, 101.

⁸ Keszei 2015a, 14. Hely és identitás kapcsolatáról sokoldalú áttekintést ad Keszei 2015b.

⁹ Bölcsője a néhai Pécsi Egyháztörténeti Intézet, amely 2018 óta a Magyar Egyház- és Teológiatörténeti Akadémia Egyesület (META) Egyháztörténeti Műhelyeként működik. E kutatói közösség több más elkötelezettség mellett egy évtizede szisztematikusan gyűjti és publikálja a 16–20. századi egyháztörténet „alulnézeti”, társadalomtörténeti relevanciájú forrásait a Pécsi Egyházmegye területén. Legutóbb megjelent: Csibi–Vértesi 2016; Gözsy 2016. Az MTA BTK–NEB Vidéktörténeti Témacsoportját szintén olyan inspiráló szakmai műhelyként tartom számon, amely nélkül e tanulmány sem született volna meg.

¹⁰ A forrás keletkezéstörténeti jellegzetességeiről és felhasználásának módszertani és forráskritikai konvencióiról lásd Varga 2006 és Vértesi 2015.

¹¹ Erről bővebben Bánkuti–Nagy 2018.

módszertan a források legitim és releváns szelekciójával együtt az utóbbi években a hazai történetírói diskurzusban is érzékelhetően előtérbe került.¹²

A következőkben kísérletet teszek arra, hogy két vizsgálati csoportra koncentrálva, a jelzett szempontok figyelembevételével bemutassam a Pécsi Egyházmegye 1945–1950 közti életét. Első vizsgálati csoportként a plébániák hálózatát, azon belül is a püspöki központot (Pécs) kívüli egyházközségeket, az *intézményi döntéseket befolyásoló információk összessége szempontjából* periferiális,¹³ „vidéki” egyházakat különítettem el az észlelések, helyzetértékelések és stratégiák szemléltetésére. A periféria nem a „nagy egészből” kimaradásra vagy a „centrumban” történtek helyi recepciójára, hanem az „aulában” kevésbé vagy más kontextusban észlelhető lokális tapasztalatokra és az ebből fakadó sajátos értékelésekre utal. És fordítva is. Arra, hogy a helyi valóság az ordináriusi központtal szemben csak kisebb ténycsoportok egymáshoz tartozásáról tud. Az „országos” politikai fejlemények és egyéb külső hatások azzal együtt sem válnak az egyházközségek belső életét meghatározó tényezővé, hogy itt egymásra ható – egymást átható struktúrákról van szó. Sarkított példával élve egy ordinárius akadályoztatása alapvetően meghatározza a központ működését, míg egy falu hitéletét egyáltalán nem kell hogy befolyásolja. A csoportosítás lehetőségét az is alátámasztja, hogy a cselekvési környezet különbözőségéből és az eltérő pozíciókból adódó véleménykülönbségeket az államhatalom is használta, például a papság differenciált, „ellenség-barát” megosztására, a papi békemozgalom megszervezésére.

A másik fókusz a püspöki aula, a pécsi egyházmegyei hatóság mint egyházigazgatási központ, azaz a megyéspüspök és közvetlen környezete.¹⁴ A püspöki hatalom jellegéből fakadóan az egyházkormányzatban követendő stratégiát a megyéspüspök határozta meg.¹⁵ Döntéseinek vezérfonalát a tárgyalt időszakban igen sűrűn, olykor heti rendszerességgel ülésező püspökkari konferencia állásfoglalásai jelölték ki, amelyek, bár nem voltak kötelezőek, de a korszakban – kivált az államhatalom irányában – igyekeztek összehangolni az ordináriusok lépéseit.¹⁶ Ezek az eligazítások elsősorban a körlevelek útján jutottak el

¹² E sorban ki kell emelni: Horváth 2018.

¹³ Úgy gondolom, a centrum–periféria elkülönítés ebben az esetben minden más szempont mentén „sokváltozós” esetleges. A vidéki papság nem feleltethető meg az alsópapságnak, a püspök székhelye földrajzi szempontból nem centrális fekvésű, teológiai szempontból pedig nem is értelmezhető az ilyen típusú felosztás: Az Egyháznak Krisztus a központja, aki bárhol, ahol az Eucharisziát ünneplik, teljes mértékben jelen van. Ebben az összefüggésben például a hívek számára a helyi pap fontosabb, mint a pápa.

¹⁴ Az egyházmegyei, „mezoszint” léptékű feldolgozások száma az utóbbi időszakban örvendetesen gyarapszik. E tekintetben ki kell emelni a Veszprémi Egyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága úttörő munkáját. A *Veszprémi Egyházmegye Múltjából* sorozat témánk szempontjából leginkább releváns újabb kiadványa Karlinszky–Varga 2017. A Pécsi Egyházmegye vonatkozásában lásd Bánkuti–Varga–Vértési 2012. A püspöki aula klerikusainak mintaszerű archontológiája: Karlinszky 2016.

¹⁵ Az 1945 és 1949 közötti időszak történéseit Bánáss László veszprémi püspök példáján ebből a nézőpontból elemzi Fejérdy 2018.

¹⁶ Balogh 2008a, 17. Ezzel együtt a korszak kezdetén nem volt példa nélküli, hogy a püspökök, legalábbis Mindszenty irányvonalához képest, már-már különvéleménynek tekinthető álláspontjuknak is körlevélben adtak hangot. Lásd erről Petrás 2012.